

عایدی یک موقوفه برای ارض اقدس

نگاهی به مصارف آب «نهر خیابان» مشهد، از احداث تا پایان دوره قاجار

که نهر آب از طریق آن به حوض چهارگوش صح
می‌رسید و فاضلابش به طرف کشتزارهای خارج شهر.
موسوم به مزرعه خیابان هدایت می‌شد. مزرعه خیابان،
اراضی کشاورزی ده یا قلعه خیابان در چهار رفرسخی
جنوب شرقی شهر بود که شاه عباس آن را هم زمان با
احداث نهر و قف کرده بود.

این نهر به گفته لرد جرج ناتانیل کریزن در کتاب «ایران
و قضیه ایران» برای رساندن آب به شهر فاصله
شش فرسنگی میان سرچشمه‌اش تامشهد را در مسیری
پر پیچ و خم به طول دوازده فرسنگ می‌پیمود. طول
نهر در داخل شهر مطابق طول خیابان به حدود سه
کیلومتر می‌رسید و عرض آن در بالا خیابان ۳.۵ متر و در
پایین خیابان ۲.۵ متر بود.

نخستین سند مربوط به نهر خیابان نشان می‌دهد که
کار احداث آن در ۱۵۱۸ قمری دست‌کم به حدود روزتای
منزل آباد در سه فرسخی مشهد رسیده بود. خاتمه کار
کشیدن نهر و خیابان طرفین آن را شاملو و اسکندریک
منشی ترکمان به ترتیب ۱۵۰۶ و ۱۵۰۲ قمری ذکر
کرده‌اند. با این حال، سند وقفي آب خیابان مشهد در
جمادی الاول ۱۵۲۳ قمری تنظیم شده است.
بنابراین، قطعاً می‌توان گفت تا سال ۱۵۲۳ قمری، نهری
سراسری مابین دروازه‌های شمال غربی و جنوب شرقی
مشهد شکل گرفت.

سازمان حاکم بر شهر خیابان احداث نهر و خیابان مشهد با خریداری هم زمان منبع آب و تملک عرصه آن میسر شد. بنا بر شواهد و قرائت، این هر دو نه از راه قهر و غصب، بلکه با پرداخت بهای مرضی الطرفین حاصل شده است. ملکیت «اراضی موات» نیاز طریق آبادانی مسیر و غرس درختان حاصل می شد؛ از این رو، عرصه خیابان مشهد از موقوفات نهر خیابان به شمار می رفت.

شاه عباس مطابق وقف نامه، منبع و مجرای آب، شامل

چشمۀ گلسب و نهر خیابان را وقف بر مصارف زائران
استان قدس و نیز کشاورزی در اراضی خیابان واقع در
جنوب شرقی شهر و بیرون دروازه پایین خیابان کرد و
مزرعه دنیاپنه بادوین در جنوب چشمۀ گلسب و حاشیه
کشف رود را وقف مخازن نهر از جمله تعمیر و تنقیه و
جلوگیری از خرابی آن کرد.
واقف هرگونه گرفتن انشعاب از نهر تا قبل از رسیدن به
مزرعه خیابان را ممنوع کرد؛ خواه این انتفاع در داخل
شهر باشد یا پیش از رسیدن به شهر، خواه در بالاخیابان
باشد یا پایین خیابان و خواه برای اراضی کشاورزی
باشد یا برای بناهای عمومی بی هیچ تمایزی میان
رقبات استان قدس و غیر آن؛ تنها استثنای دراین میان،
آب برداری اهالی و هنگز ران بالاستفاده از ظروف شخصی
باد، فعّلناً بهد.

بری رفع پیر پوی.
شاه عباس اداره همه موقوفات مربوط به نهر خیابان و
نظرات بر شرایط و قفظ نام را به صورت موروثی بر عهده
الغ بیک رضوی نهاد. در فرمان اختصاصی شاه عباس
برای الغ بیک رضوی در سال ۱۰۱۷قمری، متولی
آستان قدس رضوی مؤکدا از دخالت در کار متولی نهر
خیابان بر حذرا داشته شد. در مقابل این خدمت، تولیت
نهر مجاز به تصرف در بیک دهم از باقی مانده منافع
موقوفه شاه عباس ایام پیر پوی را که به آنها شاه

خشت زنی در کنار نهر آب - عکسی از هانری رنه دالمانی - ۱۸۹۸ میلادی

از احداث تا پایان دوره قاجار،
این گزارش از میان اطلاعات ارزشمند مقاله «نهری
در میان خیابان‌پیمایی و پایایی نهر خیابان مشهد»
در آینه تحولات کالبدی تا پایان دوره قاجاریه،
نوشته محمد صادق توسلی رجایی، گزینش شده
که در شماره پاییز و زمستان ۱۴۰۱ سال اول دوره
جدید پژوهش نامه و مطالعات اسنادی و ارشیوی
آمده است.

شهر راه نمی برد و تنها به چهارباغ تازه ساز
سلطنتی در منتهای غربی آن منتهی می شده و
چه بسا با عبور از بافت درهم تبیده شهر به ایوان
جدید امیر علیشیر در طرف جنوبی بقیه رضوی
می رسیده است. اما آن طور که اسناد می گویند این
آب در سال های بعد به مصرف مردم و کشاورزی
مشهده می رسیده است. در گزارش پیش رو نگاهی
داریم به مصارف آب موقوفه «نهر خیابان» مشهد

وضعیت نهر آب در صحن عتیق به روایت نقشه عبدالزالز

حسین بیات شهر مشهد در محلی فاقد چشمۀ سار
شکل گرفته بود و بازدیک ترین رودخانه اطرافش،
یعنی کشف رود. یک فرسنگ فاصله داشت که البته
آب آن هم به سبب اختلاف ارتفاع بر شهر سوار
نمی شد؛ از این رو، مشهد همواره با مشکل کم‌آبی
دست به گریان بود و برای جیران این کمبود عموماً
از قنات‌های متعددی پره می‌گرفت که از فوائل
دوردست غربی به سمت شهر حفر می‌شد.
قنات سنایاد کهن ترین و پراوازه‌ترین این قنات‌ها
بود که تا پیش از تیموریان بار اصلی آب رسانی
به مشهد را بر عهده داشت. اما این سازمان
آب رسانی در اخر دوره تیموری دستخوش تحول
اساسی شد. طبق گزارش تذکره دولتشاه سمرقندی،
نگاشته ۸۹۶ قمری، امیر علیشیر نوایی، وزیر پراوازه
سلطان حسین باقرا آخرين شاه تیموری، برای
نخستین بار بالاحداث نهری روزیان آب چشمۀ گللاس
راز شش فرسخی شمال غربی مشهد به این شهر
آورد. اگرچه کیفیت ارتباط نهر امیر علیشیر با شهر
مشهد روشن نیست، شاید نهر اساساً به داخل

حوادث بود که نهر امیر علیشیر از میان رفت و جریان آب چشمگیلاس به مشهد قطع شد.

شاه عباس در سال ۱۰۰۶ قمری مشهد را زایپس گرفت و از سال ۱۰۱۰ قمری هم زمان با سفر بیاده به مشهد، اقدامات گسترشده‌ای را برای بازسازی و توسعه آن رقم زد.

اقدامات هم‌اندازی شاه عباس، تاسا ۱۰۱۶ قمری، ب اینه

تصویری از نهر آب بعد از خروج از حرم در پایین خیابان. عکاس الکنستانتین سایکس. سال ۱۳۲۶ قمری

تصویر نهر در صحن قدیم به سال ۱۲۷۴ قمری. عکاس: آنتونیو جیانوزی

منابع و مصادر آنلاین

به حرم نمی‌رسید، بلکه از ابتدا و از طریق جوی آبکوه در خارج شهر با آب خیابان در هم می‌امیخت. دست آخر مجموع این آب‌ها تחת عنوان آب خیابان وارد نهر اختصاصی خیابان می‌شد تا با عبور از مزارع و قفقی آستان قدس و مزارع اشخاص متفرق به مشهد برسد. آب‌دهی نهر خیابان در حالی که چشمۀ گل‌سب بسته به فصل بین هشت تا ۱۰ سنگ آب داشت، تنها اندکی از یک سنگ بیشتر بود. بنا بر تعریف مقنیان، یک سنگ آب، مقدار آبی است که بتواند با حرکت آرام از دهنه‌ای به اندازه یک آجر محلی و سرعتی معادل پانزده قدم در دقیقه در جویی لای رویی شده حرکت کند. (اکنون اندازه یک سنگ آب را بین ۱۰ تا چهارده لیتر در ثانیه محاسبه می‌کنند). همچنین آب خیابان در تابستان به سبب سپردن به مستأثر تنها در روز به داخل شهر و صحن عتیق می‌رسید و در زمستان به علت یخ‌زدگی از حرکت بازمی‌ایستاد. ازا اوایل سده چهاردهم هجری، شهر مجدد با مشکل کمبود آب سالم مواجه شد، بنابراین، نیرالدوله، حاکم وقت خراسان، در ۱۳۱۹ قمری با راه‌اندازی یک قنات بایر، آب آن را از طریق تبوشه‌های زیرزمینی به حوض‌های اطراف سقاخانه صحن عتیق رساند و مازادش را در ازای پرداخت حقابه در اختیار بالاخیابان و پایین خیابان قرارداد. آب قنات میرزا زاده بالاخیابان از طریق چاهه‌ای در وسط خیابان قابل بوداشت بود. اما کیفیت دسترسی به آن در پایین خیابان روش نیست.

روی نهر ساخته شد که دو آسیاب وقفی میرشکاری باشی و فرنگیس بیگم در حوالی دروازه بالاخیابان از جمله آن هاست. آسیاب میرشکاری باشی وقف بر دارالشفای آستانه و آسیاب فرنگیس بیگم مشتکاراً قفقاب مد. سه

عوايد موقوفه نهر در دوره قاجاریه

در طومار عضدالملکی که در ۱۲۷۳ قمری موقوفات آستان قدس را فهرست کرده است، اشاره مستقیمی به مزرعه خیابان نشده، اما از آن تحت عنوان «اراضی خیابان» یا «اراضی نهر شاهی» در تحدید حدود سایر اراضی و باروی شهر بادشده است. عمدتاً تأکید این سند بر تعلق مالکیت عرصه خیابان به آستان قدس رضوی، در حکم توابع نهر خیابان و دریافت حق الارض پیشتره دکان های پیش آمده در حریم آن است.

در این وقفنامه نوشته شده است: «خیابان علیا از مقابل گوشوار سر درب صحن الى دروازه اراضی کلها مال وقف است و هر که در اراضی مزبور دکان ساخته حق الارض [به] سرکار می دهد.»

در این دوره نیز وجهه هواپی به غیراز وجهه مربوط به مستغلات بوده و به خیابان منتبش شده است؛ همچنین حدائق از اواسط دوره قاجاریه آب خیابان در فصل تابستان به مبلغ سالی ۱۲۰ تومن اجاره داده می شد. با اجاره نهر خیابان، لای وبوی نهر نیز برعهده مستأجر قرار گرفت و درآمد رقبات وقف بر تقدیم نهر همچون مزرعه دوین به اطعم زوار اختصاص یافت و مستأجر از فروش آب خیابان کسب درآمد می کرد.

طبق طومار علیشاھی (نگاشته ۱۱۶۰ قمری)، در این دوره ردیفی به عنوان قلمیجات، شامل ۹ قلیم اختصاصی، به عواید نهر خیابان اضافه می شود که به معنی مسیرهای سریوشیده آب منشعب شده از نهر برای کوچه ها، باغات و حمام هاست. از دوره افشاریه وجهه هواپی در اسناد به جای دکان ها به خیابان منتبش شده است. ظاهر از این دوره، هواپی به معنای کاری مشابه سلطاطکدن در خیابان و کنار نهر بوده است، همچنین در این دوره از درآمدی دیگری به عنوان وجه پیشطره دکان ها در اسناد یاد شده است که برخلاف وجهه هواپی، فقط محدود به بالاخیابان است.

نگهداری از نهر خیابان در دوره افشاریه زیرنظر بک میرآب یاداروغه و با همکاری تعدادی بیلدار در داخل

عائد محقق نص در درجه صفره

عایدی اصلی نهر خیابان همانا محصول کشاورزی با آب خیابان در اراضی موسوم به قلعه خیابان بود. این کشت علاوه بر تأمین معیشت کشاورزان مزمعه، مطابق وقف نامه پس از طبخ در آشپزخانه مخصوص زوار حضرت رضا^{اع} میان آن هاتوزیع می شد. وجوده هوایی عنوان درآمدی بود که در دوره صفویه از محل اراضی و فقی عرصه خیابان شکل گرفت. عنوان این درآمد در استادن دوره صفویه همراه با کلمه دکاکین یا مستغلات آمده و ظاهرا به معنی مقداری از عرصه مقابل دکان های امسوغلات در محدوده خیابان است که به طور موقت برای نمایش کالاهات صرف می شده است. تعدادی از استادن به جای مانده از دوره صفویه که کهن ترین آن ها به سال ۱۵۳ قمری بازمی گردند، نشان می دهد برخی از مزارع و باغات قدیم و جدید خارج شهر و حتی برخی از خانه های داخل شهر با آب خیابان مشروب می شده اند و حق الشرب پرداخت می کردند. اگرچه تخلف آشکار از وقف نامه محسوب می شده است.

از دوره صفویه آب انبارهای اغلب وقفی، در حدفاصل دروازه های بالاخیابان تا پایین خیابان بنا شد که آب انبار مسجد حوض معجردار در میانه پایین خیابان (۱۰۵۲ قمری) از جمله آن هاست. این آب انبارها اغلب در فصول سرد سال که رزاعت از رونق می افتاد، برای مصرف شرب اهالی از نهر خیابان پرسی شد. هم زمان به تدریج آسیاب هایی در داخل و خارج شهر